

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij Povijesti i filozofije

Vedran Režić

PUNSKI RATOVI

-

Kako su Rimljani zavladali Sredozemljem

Završni rad

Mentor: doc.dr.sc., Jasna Šimić

Osijek, 2009.

SADRŽAJ

1. SAŽETAK.....	2
2. UVOD.....	3
3. PUNSKI RATOVI – KAKO SU RIMLJANI ZAVLADALI SREDOZEMLJEM.....	4
3.1. KARTAGA.....	4
3.2. PRILIKE NA ZAPADNOM MEDITERANU UOČI PUNSKIH RATOVA.....	6
3.3. PRVI PUNSKI RAT (264. – 241. g. pr. K.).....	7
3.4. PRILIKE U HISPANIJU PRIJE DRUGOG PUNSKOG RATA.....	13
3.5. DRUGI PUNSKI RAT (218. – 201. g. pr. Kr.).....	16
3.6. PRILIKE U KARTAGI PRIJE TREĆEG PUNSKOG RATA.....	22
3.7. TREĆI PUNSKI RAT (149. – 146. g. pr. Kr.).....	23
3.8. POPIS LITERATURE.....	26

1.SAŽETAK

Punski ratovi vođeni su s prekidima (tri rata) od 264. do 146. između Rimske imperije i Kartagine za prevlast u centralnom i zapadnom Sredozemlju. Naziv su dobili po Punima, kako su Rimljani zvali Feničane, kojima su Kartaginjani etnički pripadali.¹

Kao što je spomenuto vođena su tri punska rata: Prvi punski rat od 264. do 241. g. pr. Kr., zatim Drugi punski rat od 218. do 201. g. pr. Kr., te posljednji Treći punski rat od 149. do 146. g. pr. Kr.

Glavni uzrok punskih ratova bio je sukob interesa, tj. trgovinska konkuretnost između Kartage i Rima. Dotada je Kartaga već bila potvrđena trgovinska sila s ogromnom flotom na zapadnom Mediteranu, dok je Rim nakon ujedinjenja Italskog poluotoka to pokušao postati. Upravo zbog toga sukob je bio neizbježan.

Punski ratovi su dokaz kako je Sredozemno more bilo od velike važnosti za antičke narode i kulture. Onaj koji je gospodario trgovinom na Sredozemlju, bio je zapravo gospodar svijeta. Rim je uspio punskim ratovima uspio postati "gospodarem svijeta".

Svakako treba napomenuti da je svaki punski rat, neovisno o njegovom trajanju i mjestu ratovanja, bio vrlo iscrpan za jednu i drugu stranu.

Ključne riječi: Sredozemno more, Kartaga, punski ratovi, Barkidi, Sicilija, Hanibal, Scipioni

¹ Punski ratovi// Vojna enciklopedija, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, svezak 7., Beograd 1970. - 1975., str. 534.

2.UVOD

Odabir teme završnog rada nikako nije bio lagan, no zanimanje za povijest antičkog Rima svakako je razbila sve nedoumice. Zašto baš punski ratovi? Zato što je punskim ratovima započela ekspanzija Rima izvan Apeninskog poluotoka, upravo tada ujedinjenog pod vlašću Rimljana. Punskim ratovima započinje period u kojem je Rim postao najjača sila antičke povijesti. Punskim ratovima započinje stvaranje jedne od najvećih civilizacija u povijesti svijeta uopće. Svojim završnim radom pokušat ću približiti važnost koju je trgovina imala u to doba, a koja je bila i jedan od razloga punskih ratova. Sam završni rad je tako ustrojen da prikaže ukratko postanak feničke kolonije Kartage, zatim prilike koje su vladale neposredno prije početka svakog punskog, te na kraju tijekom svakog punskog rata.

3.PUNSKI RATOVI – KAKO SU RIMLJANI ZAVLADALI SREDOZEMLJEM

3.1.KARTAGA

Feničani iz grada Tira osnovali su u devetom stoljeću pr. Kr na sjevernoj obali Afrike, u zaljevu kojim danas dominira grad Tunis, naseobinu koju oni nazivahu *Kart-hadašt*, »Novi grad«, Grci: *Karchedón*, Rimljani: *Karthago*; po njima mi Kartaga. Tradicionalna je godina osnutka grada 814. pr. n. e. (»trideset i osme godine prije I olimpijade«).²

Dolazak Feničana na prostor zapadnog Mediterana je od neprocijenjive vrijednost za spomenuto područje, jer su oni svojim dolaskom donijeli napredne tekovine i tehnike feničke kulture i gospodarstva, koje su doprinijele daljnjem razvoju tamošnjih civilizacija. Oni su, između ostalog, širili znanje obrade željeza po sjevernoafričkim naseljima u 7. i 6. st. pr. Kr., odakle se trgovačkim putevima Sahare ova vještina prenosila dalje u unutrašnjost.³ Zahvaljujući svom izvanrednom geografskom položaju – luka, dobro zaštićena s mora i kopna, plodno zaleđe s izobiljem izvorske vode – Kartaga se brzo razvijala i pretekla sve feničanske kolonije.⁴ Velike prihode Kartažani su ostvarivali ubiranjem tributa od pokorenih plemena i iskorištavanjem rudnih bogatstava Pirinejskog poluotoka.⁵

Grad Kartaga povećan novim feničkim doseljenicima koji su sukcesivno ovamo bježali pred asirskim, kaldejskim i perzijskim zavojevačima, razvio se u oligarhijski polis kojim su u klasično doba upravljala: a) dva sufeta (*šofet*, lat. *suffeta*) poput rimskih konzula s jednogodišnjim mandatom, b) svojevrсна geruzija od trideset članova (zajedno sa sufetima), c) vijeće sto i četvorice i d) narodna skupština (podaci o ustavu u Aristotela, Politika II, 8. i drugih). Veliku je političku moć imao u svoje doba zapovjednik mornarice zbog važnosti mornarice u toj pomorskoj državi.⁶

Nešto je poznato o kartažanskoj religiji – o kultu Baala, Moloha, božice Tanit – zapravo o kartažanskoj varijanti feničke religije. Oskudna je kulturna ostavština. Poznata su neka

² Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, Školska knjiga, Zagreb 1971., str. 313.

³ Drvo znanja, godina IX., Broj 88, Kartaga – Hanibalova domovina, str. 26. – 31.

⁴ Kartagina// Vojna enciklopedija, svezak 4., str. 261.

⁵ Drvo znanja, Kartaga – Hanibalova domovina, str. 26. – 31.

⁶ Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, str. 313.

dostignuća Kartazana u književnosti. Varon, Plinije i drugi citiraju traktat o poljoprivredi Kartazanina Magona. Sačuvana je grčka verzija *Peripla* kartažanskog pomorca Hanona (Hanno). Spomenici kartažanske arhitekture i drugih likovnih umjetnosti iz doba prije rimske okupacije oskudni su. Sačuvalo se nešto kartažanskog novca (najstariji iz 5. st. pr. Kr). Ima nešto keramike i sitnih obrtničkih proizvoda.⁷

Zbog nedostatka izvora nepoznata nam je starija povijest Kartage i Kartazana. Gubitkom Timejevog djela nestala je mogućnost cjelokupnog povijesnog pregleda o tom narodu i njegovoj državi. No ipak postoji dovoljno nepovezanih podataka kod raznih antičkih pisaca da bi se mogla ugrubo konstruirati starija povijest Kartage do punskih ratova.

Kada je moć Tira u 7. st. pr. Kr. bila slomljena udarima Asirije, Babilonije i Perzije, Kartaga je nametnula svoj uticaj feničanskim kolonijama na području sjeverne Afrike, Sicilije, Sardinije, Korzike, Balearskih otoka i Španjolske. One se okupljaju oko Kartage u borbi protiv grčke ekspanzije. Tako se u 6. st. pr. Kr. stvara kartažanska imperija, čije se etape razvoja ne mogu sasvim pouzdano rekonstruirati.⁸

Od sredine 6. st. pr. Kr. Kartaga se neposredno angažira u borbi protiv Grka oko prevlasti u zapadnom Sredozemlju. Bitka kod Alalije, oko 540. g. pr. Kr., iako završena pobjedom Grka, ostavila je Korziku izvan grčkog utjecaja, u rukama Etruščana, kartažanskih saveznika, a nekoliko godina kasnije pomorskom pobjedom Grka kod Masalije (Μασσαλία – Marsej) nad Kartagom, utvrđene su granice interesnih sfera, vjerovatno kod rta Nao (*Cabo de la Nao*), sjeveroistočno od današnjeg grada Alikantea (*Alicante*) u Španjolskoj. Dvadesetak godina posijle bitke kod Alalije, Kartazani su odbili pokušaj Spartanca Dorieja (Δωριεύς) da zauzme sjeverozapadni dio Sicilije. U bitci kod Himere 480. g. pr. Kr., Kartazani su pretrpjeli težak poraz u pokušaju da na Siciliji spreče formiranje jedinstvene grčke države pod vodstvom Sirakuze. Poslije toga, za narednih sedam desetljeća Kartaga nije više intervenirala na Siciliji. U međuvremenu, krajem 6. st. pr. Kr. dolazi do prvog sporazuma između Kartage i Rima po kojem će se Kartaga suzdržavati od napada na obalu Lacija (*Latium – Lacio, Lacio*), od ušća Tibera do Taracine (*Tarracina – Teračina, Terracina*). U Africi Grci nisu stigli zapadnije od Kirene

⁷ Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, str. 313.

⁸ Kartagina// Vojna enciklopedija, svezak 4., str. 261.

(Κυρηνή – Šahat, *Šahhāt*), po svojoj prilici zbog otpora Kartażana. Poslije toga ravnoteža između Kartage s jedne i grčkog, etruščanskog i rimskog svijeta s druge strane, našla se na liniji rt Nao – Sardinija – zapadna Sicilija – Kirena.⁹

U 5. st. pr. Kr. Kartaga se proširila na područje sjeverne Afrike i postala najveća sila Sredozemlja. Imala je oko 3-4 milijuna stanovnika, većinom domorodaca. Krajem 5. st. pr. Kr. Kartaga ponovo intervenira na Siciliji, 409. i 406. g. pr. Kr., a mirom od 405. G. stječe gotovo cijeli otok, osim istočnih obala. Bio je to početak nove borbe između Kartage i Grka za Siciliju, koja će s prekidima trajati skoro cijelo stoljeće i ispuniti gotovo svu povijest Kartage.¹⁰

3.2.PRILIKE NA ZAPADNOM MEDITERANU UOČI PUNSKIH RATOVA

Vladar Sirakuze Dionizije Stariji, pravdajući svoju tiraniju upravo potrebama borbe protiv Kartage, krenuo je 398. g. protiv nje i uspio ju je do 392. g. pr. Kr. potisnuti na zapadni dio otoka; Kartażani su tada pretvorili Lilibeam u svoj najjači oslonac na Siciliji. Dionizije je 383. g. pr. Kr. ponovo pokušao izbaciti Kartażane sa otoka, ali poslije niza operacija promjenljivog uspjeha, mirom od 374. g. pr. Kr. bio je primoran prepustiti im dio otoka zapadno od rijeke Halika (Αλυχός). Njegov nasljednik Dionizije Mlađi (Λιονυσιος ó Νεωτερος) zaključio je mir na bazi ranijih posjeda. Iskoristivši nastalu anarhiju na grčkoj strani, Kartażani se ponovo šire prema istoku otoka. Korinćanin Timoleont ih je potukao 341. g. pr. Kr. na Krimisu (Κριμισός), ali mir od 339. G. ne mijenja situaciju iz 374. g. pr. Kr. Rat nastavlja Agatoklo¹¹ 312. g., ali je i on 306. g. pr. Kr. zaključio mir pod ranijim uvjetima. Poslije njegove smrti 289. g., grčki dio Sicilije pada ponovo u anarhiju, pa Kartażani opet kreću u ofanzivu, ali je epirski kralj Pir osvojio cijeli otok, osim Lilibeja. No, zbog nezadovoljstva Grka njegovom

⁹ Kartagina// Vojna enciklopedija, svezak 4., str. 261.

¹⁰ Isto, str. 261.

¹¹ Agatoklo (rođen oko 360., umro 289.) je bio tiranin Sirakuze. Stekao je naklonost naroda kao vješt ratnik i dobar govornik. Na vlasti, aktivnost Agatokla se svodila na dva glavna cilja: jedinstvo sicilijanskih Grka i borba protiv Kartażana za prevlast na Siciliji. Mada poražen od Kartage 310. g. pr. Kr. u velikoj pomorskoj bitci kod Eknoma, smjelo prenosi rat u Afriku, gdje samo u početku ima uspjeha. Ipak, 306. g. pr. Kr. postiže mir sa Kartagom, i proglašivši se kraljem Sicilije, nameće svoju vlast grčkoj polovici otoka. Kasnije je proširio vlast i na jug Italije./Agatoklo// Vojna enciklopedija, svezak 1., str. 59.

upravom bio je primoran 276. g. napustiti otok. Kartažani su povratili izgubljeni dio otoka, ali su ubrzo došli u sukob sa Rimom. Sicilija je upravo bila neposredni povod dugotrajnih punskih ratova.¹²

Neposredno prije sukoba s Rimom, Kartaga je bila najrazvijeniji trgovački grad tada poznatog svijeta, pažljivo čuvajući svoj monopolski položaj u zapadnom Sredozemlju, upravo zahvaljujući svojoj mornarici. Bila je prodornija na moru nego na kopnu; u 6. st. pr. Kr. Himilkon (Ἱμίλκων) je stigao do Engleske, možda i do Irske, a Hanon (Ἄνων) duž atlantske obale Afrike do Ria de Ora ili čak do ekvatora, kako neki tumače odnosne izvore.¹³

Neposredno nakon ujedinjenja Italskog poluotoka pod rimskom vlašću počela je ona faza u kojoj se Rim *ratovima protiv Kartage* (nazvanim *punskim ratovima*¹⁴ jer su Kartažani latinski nazivani *Punima*) i zatim svojom *borbom protiv helenističkih sila grčkog Istoka* izdigao do svjetske vladavine. Nakon nepunih stotinu godina Rim je postao gospodarem Sredozemlja koje je za antičke kulture značilo svijet, pa je, dakle, otud bio gospodarem svijeta. Zbog toga tu fazu – kao, uostalom, i onu koja je dovela do »ujedinjenja« Italije – nazivamo *imperijalističkom fazom rimske povijesti*.¹⁵

Nakon pada Tarenta i Pirova povlačenja Rim izbjegava veće vojne akcije, a osvojena područja osigurava kolonijama. Zbog rimskog prodiranja prema jugu nastaju novi problemi.¹⁶ Proširivši svoju vlast na grčke gradove u Italiji, Rim je neizbježno doskora došao u sukob sa silom koja je vladala znatnim dijelom Sredozemlja – Kartagom.¹⁷

¹² Kartagina// Vojna enciklopedija, svezak 4., str. 261.

¹³ Isto, str. 261.

¹⁴ Ratovi su dobili naziv punski po drugom nazivu Rimljana za Kartažane (Puni, lat. *Poeni*, prema *Phoenices*), kako su Rimljani zvali Feničane, kojima su Kartažani etnički pripadali.

¹⁵ Skupina autora, Povijest svijeta od početka do danas, 2. izdanje Naprijed, Zagreb 1990., str. 241.

¹⁶ Velika ilustrirana povijest svijeta, svezak 5., Otokar Keršovani, Rijeka 1974., str. 2194.

¹⁷ Liberati, Anna Maria; Bourbon Fabio. Drevni Rim: povijest civilizacije koja je vladala svijetom, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000., str. 38.

3.3. PRVI PUNSKI RAT (264. -241. godine pr. Kr.)

Starosjedioci Sicilije Sikuli, Sikani i Elimejci nisu uspjeli zadržati svoj otok samo za sebe. Osim s grčkom i kartažanskom kolonizacijom morali su se pomiriti i s dolaskom Rimljana koji su nakon osvajanja Tarenta 272. g. pr. Kr. počeli planirati iskrcavanje na Siciliju.¹⁸ Potiskivanjem Grka s Sicilije, pojavila se mogućnost iskrcavanja Kartažana na italsko tlo. No, ovaj pothvat, spriječen je dolaskom Rimljana u mesinsku luku 264. g. pr. Kr., pa se tako grčko-kartažanski sukob pretvorio u rimsko-kartažanski, u povijesti poznat kao Prvi punski rat.

Glavni je povijesni izvor za ovaj rat Polibijeva prva knjiga, napisan prema podacima Filona iz Agrigenta i rimskog analiste Fabija Piktora, na koje se Polibije kritički osvrće. Livijev tekst u kojem je obrađen ovaj dio rimske povijesti nije sačuvan. Livije je o tom pisao u knjigama XVI – XIX od kojih imamo periohe i epitome, a koje su u skladu s Polibijevim vijestima. Diodor, Apijan, Torg Pompej (Justin), Kornelij Nepot i još neki antički pisci, koje citira Zonaras daju poneki podatak. Lapidarne, ali najvrednije podatke daju Fasti Capitolini^{19,20}

U Mesani (lat. Messana, danas Messina) se smjestio garnizon kampanskih plaćenika Mamertinaca, povratnika iz Sirakuze gdje su se borili sve do Agatoklove smrti 289. G. pr. Kr. U gradu su stvorili vlastitu državu kojoj su načelu bila dvojica *meddices* – magistratura tipična za Oske²¹. Kovali su novac od bronce, udarali fiskalne namete okolnim predjelima, često su dolazili u sukob sa Sirakužanima pustošeći područje. Sirakuza se tad obratila mladom i sposobnom časniku Hijeronu²², koji je reorganizirao vojsku sastavljenu od plaćenika i, nakon pothvata

¹⁸ Drvo znanja, Kartaga – Hanibalova domovina, str. 26. – 31.

¹⁹ Rimskoj klasičnoj historiografiji prethodila je analistika, a njoj sastavljanje kalendara i magistarskih lista. Od davnine je u Rimu vrhovni svećenik, *pontifex maximus*, objavljivao građanima na početku godine »faste« (*fasti*), dajući na znanje koji su dani radni, *dies fasti*, a koji praznici, *dies nefasti*. Ti su se fasti razvili u ljetopise, anale – annales, jer su se kalendaru dodavale bilješke u tom smislu. Fasti Capitolini su natpis koji sadržava popis konzula predaugustova doba. Taj je znameniti natpis prvorazredan izvor za povijest rimske republike, kojoj pripada i period sukoba s Kartagom.

²⁰ Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, str. 315.

²¹ Osci (gr.*Opikoi Oskoi*, lat. *Opici, Oscii*) – ogranak Samničana, spustivši se s Apenina zauzeli su do četvrtog stoljeća velika područja u Kampaniji.

²² Iz skromne sirakuške obitelji, sin Hijerokla, rodio se oko 306. g. pr. Kr., vojna vještina koju je primjenio u ratu s epirskim kraljem Pirom protiv Kartažana omogućila mu je da 275. g. dođe na položaj stratega. U ratu protiv Mamertinaca iz Mesane prvo je bio poražen kod Centuripe, zatim je postigao važnu pobjedu kod Mile, 265. g. Pr. Kr., i Sirakužani su ga proglasili kraljem. Saveznik Kartažana tijekom Prvog punskog rata, nakon iskrcavanja Rimljana

promjenjiva ishoda, potukao je vojsku Mamertinaca. Zbog te okolnosti Teokrit, pjevajući o sirakuškoj pobjedi, zahvaljuje pomoći bogova u protjerivanju barbara odnosno kampanijskih vojnika sa Sicilije.²³

Upravo kada je Hijeron htio zauzeti Sirakuzu, Kartažani su na poziv Mamertinaca ubacili jedan svoj odred u grad. U međuvremenu Mamertinci su se htjeli osloboditi Kartažana, pa su pomoć potražili kod Rimljana. Bilo je to 265. g. pr. Kr.

U Rimu se uz žive polemike dugo raspravljalo treba li prihvatiti taj zahtjev. Tradicionalistički slojevi su se opirali, protiveći se upuštanju u rat protiv Kartage, rat s nepredvidivim razvojem na prekomorskom teritoriju koji bi sigurno dodatno ojačao predstavnike demokratskih grupa. Naprotiv, za rat su bili financijski i trgovački slojevi zbog mogućnosti koje su se otvarale širenjem poslovnih aktivnosti, iako je njihov utjecaj na političke odluke još uvijek vjerojatno bio slab zbog njihova ograničena broja. Nižim slojevima nije trebalo ni spominjati obilje i kvalitetu sicilijanskog žita. Ali odluka u prilog intervenciji bila je potaknuta tradicionalnim nastojanjima koja su Rimljani ulagali u jačanje, prikladnim mjerama, svakog novog osvajanja. Kartažani su se pojavili u Mesinskom tjesnacu, a prisutnost Kartage s druge strane mogla se pretvoriti u veliku prepreku slobodnoj plovidbi flota grčkih gradova koji su tada bili rimski saveznici. Dodajmo da su kartažanske naseobine na Siciliji i susjednim otocima, Sardiniji i Korzici, gledane kao cjelina, iako mogle pobuditi sumnju ili strah od budućeg opkoljavanja južne Italije koja je potpuno okrenuta Tirenskomu moru.²⁴

Rat je bio povreda ugovora iz 306. g. pr. Kr., prema kojem je Sicilija spadala u kartažansku interesnu sferu. Rimljani su moralno opravdanje odluke o intervenciji pronašli u činjenici da su došli na poziv u pomoć, a ne na vlastitu inicijativu. Rimski konzul Apije Klaudije je s vojskom u zimu 264. g. pr. Kr. okupirao Mesenu. Pri povratku kartažanskih snaga,

na Siciliji, bio je prisiljen pristati na plaćanje godišnjeg danka koji je Rim ukinuo tek 248. g. nakon velikih usluga sirakuškog kralja. Otada je uvijek održavao izvrsne odnose s Rimljanima kojima je bio odan i tijekom Drugog punskog rata. Prosvijećeni monarh povjerio je matematičaru Arhimedu zadatak utvrđivanja grada. Za njegove vladavine procvjetala je poljoprivreda, trgovina, umjetnost i znanost. Njegov sustav oporezivanja (lex Hieronica), cijenjen zbog ravnoteže i preciznosti, preuzeli su Rimljani koji su ga proširili na cijelu Siciliju. Umro je 215. g. pr. Kr.

²³ Skupina autora, Povijest, svezak 3., biblioteka Jutarnjeg lista, str. 557.

²⁴ Skupina autora, Povijest, svezak 3., str. 557. – 558.

potpomognutih sirakuškim odredima poslanim od strane Hijerona, došlo je bitke. Odbijajući miran način rješenja sukoba Klaudije je odbio neprijatelja, te zadržao Mesenu u rukama Rimljana. Iduće godine nove rimske snage su prevezene brodovima, a Kartažani su izbjegli novi sukob povlačenjem. U međuvremenu je Hijeron sklopio mir s Rimljanima tako što je platio 100 talenata i preuzeo obvezu davanja žita i ratnih strojeva.

Kartažani su se povukli u Agrigent gdje su ih 262. g. pr. Kr., kada je rat već bio objavljen, pod opsadom držali Rimljani koji su, ne bez velikih napora, nakon sedam mjeseci uspjeli zauzeti grad koji je punski garnizon uspio evakuirati u zadnji tren. Agrigent je opljačkan, a stanovnici, njih oko 25.000, platili su većim dijelom iskupljenje novcem koji su ponudili drugi gradovi i Hijeron II.²⁵

Iako su Rimljani polako, ali sigurno stjecali prevlast na otoku, na moru su prilike bile bitno drukčije upravo zbog nedostatka flote. No ubrzo je i taj problem riješen, jer je bilo odlučeno da se sagradi 100 brodova s pet redova vesala i 20 trirema po uzoru na jedan zarobljeni kartažanski brod, penteru (kvinkverema – s pet redova vesala), kakve tada u Italiji još nije bilo.

Nakon prvog neuspjeha u vodama Lipara, koji se dogodio više zbog nesposobnosti konzula Gneja Kornelija Scipiona (zvanog Asina [Magarica] zbog hidrofobije svojstvene ženki magarca), drugi konzul Gaj Duilije 260. g. pr. Kr. postigao je veliku pobjedu ispred Mile (lat. *Mylae*, danas Milazzo) pribjegavši načinu da se uhvati za protivničke brodove kukama, zvanim *corvi*, tako da se rimsko pješaštvo, prešavši na mostove protivničkih brodova, moglo boriti onako kako mu je više odgovaralo, prsa o prsa. Pobjeda je zabilježena na rimskom forumu stupom ukrašenim s trideset kljunova zarobljenih brodova (admiralskih brodova sa sedam redova vesala, onih s pet redova vesala te trirema) i s velikom emisijom kovanica na kojima su bile prikazane Janove glave i pramac broda.²⁶

Tom pobjedom Rimljani preuzimaju kontrolu nad južnim dijelom Tirenskog mora, iskrcavaju se kao upravitelji na Sardiniji i na Korzici na kojoj osvajaju Alaliju. Nakon gušenja ustanka Samnićana, Rimljanima se činilo da trebaju potući Kartagu na njezinu teritoriju kako bi okončali rat. Novu rimsku flotu činilo je 230 brodova, gotovo svi s pet redova vesala, u koju se

²⁵ Skupina autora, Povijest, svezak 3., str. 559.

²⁶ Isto, str. 560. – 561.

ukrcalo 97.000 ljudi, dok se Rimljanima suprotstavila sila od 250 brodova i 150.000 ljudi (ove brojke treba uzeti s rezervom).

Sukob koji se dogodio 256. g. pr. Kr. u vodama ispred rta Eknoma, na jugu Sicilije, bio je najveća antička pomorska bitka. Rimska flota, na čelu s konzulima Lucijem Manlijem Vulzonom i Markom Atilijem Regulom, rasporedila se u obliku klina prodirući u kartažanske postrojbe. Isprva se izložila opasnosti da bude opkoljena, ali zatim se bitka podijelila u mnogo manjih okršaja i još su jednom Rimljani osigurali prednost pribjegavši načinu borbe s kukama. Pobjeda, koja je također obilježena stupom ukrašenim kljunovima brodova na forumu, osigurala je Rimu pomorsku premoć na Mediteranu koja se združila s njihovom nenadmašnom nadmoći na kopnu.²⁷

Konzul Lucije Manlije Vuls je vratio veći dio ekspedicije, dok je konzul Marko Atilije Regul sa 15.000 pješaka i 5.000 konjanika krenuo na Kartagu. Nakon osvajanja Adisa (*Adys*), Atilije je prezimio kod Tuneta (*Tunes*, Tunis), odakle je ponudio teške uvjete sklapanja mira. U međuvremenu je u Kartagu stigla skupina spartanskih najamnika pod vodstvom Ksantipa, te je pod njegovim vodstvom kartažanska vojska potukla Regula na rijeci Bagradi 255. g. pr. Kr. U ovoj bitci su prvi put u punskim ratovima aktivno sudjelovali građani Kartage.

U međuvremenu krenula je u Afriku nova rimska flota od 350 brodova pod konzulima Paulom Emilijom (*Paullus Aemilius*) i Nobiliorem Fulvijem Servijem (*Nobilior Fulvius Servius*). Ta flota je trebala potući kartažansku, a zatim blokirati Kartagu s mora, dok bi je Regul napao s kopna. Rimljani su potukli kartažansku flotu kod Merkuriovog rta (*Promontorium Mercurii – rt Adar, R'ās Addār*), ali u novoj situaciji nastaloj Regulovim porazom, samo su ukrcali ostatke njegove vojske i krenuli natrag, da bi na južnim obalama Sicilije, nedaleko od Kamarine, doživjeli katastrofalan brodolom, po Polibiju najveći dotad zabilježen. Od 364 broda spaseno je samo 80. Smatra se da je poginulo blizu 100 000 ljudi, većinom slobodnih rimskih građana. Iduće godine, 254. g. pr. Kr, Rimljani izuzetnim naporom pokreću novu flotu i, orijentirajući se, pretežno, na aktivnost na Siciliji, zauzimaju Panormus, koji će otada biti njihova glavna baza na otoku. Kartažanima je ostalo samo nekoliko gradova na krajnjem zapadu otoka, ali dovoljno jakih da izdrže dugotrajne opsade. Zbog toga Rimljani ponovo odlaze u Afriku, sada na Tripolis,

²⁷ Skupina autora, Povijest, svezak 3., str. 561.

ali su u vodama Sirtis minora (*Syrtis Minor* – Kabis, Oābis) izgubili velik broj brodova, pa su odustali od daljnjih operacija. Na povratku kod rta Palinurusa (*Promontorium Palinurus* – Kapo Palinuro, *Capo Palinuro*), u Lukaniji (*Lucania*), ponovo gube u oluji gotovo čitavu flotu – oko 150 brodova.²⁸

Nova flota se nije mogla izgraditi tako brzo, pa su Rimljani težište borbi prenijeli na Siciliju. Kartażani su pretrpili poraz kod Panormusa (Palermo) 250. g. pr. Kr., no nova opsada Lilibeuma, tada glavne baze Kartażana na Siciliji, nije uspjela, iako su angažirane 4 legije i 240 brodova. Iduće godine kod Drepana, Adrehal je potukao rimsku flotu pod vodstvom konzula Publija Klaudija Pulhera (*Publius Claudius Pulcher*), dok je Kartalon natjerao drugog konzula Lucija Junija Pula (*Lucius Iunis Pullus*), da svoju veliku transportnu flotu usidri uz nepristupačnu obalu, gdje ju je uništila oluja. Iako na rubu svojih snaga, Rim nikako nije htio odustati od opsade posljednjih uporišta Kartażana na Siciliji, Drepana i Lilibeuma, te je opsadne vojske opskrbljivao cestovnim putevima kroz Siciliju. Činilo se, kako se rat ne može riješit oružjem, te su zbog toga krenuli mirovni pregovori. No oni nisu urodili plodom.

Pošto je 247. g. pr. Kr. došao na čelo kartażanskih snaga, Hamilkar Barka²⁹ nije se zadovoljio samo pasivnim obranom, već je nastojao upadima i diverzijama u Italiju i na Siciliju osloboditi rimskog pritiska. Imao je mjestimično uspeha, ali su Rimljani uporno nastavili opsadu Drepana i Lilibeja. U međuvremenu su izgradili novu flotu. Njome je konzul Gaj Lutacije Katul (*Gaius Lutatius Catulus*) otplovio za Drepan u ljeto 242., a ožujka 241 g. pr. Kr. potukao Kartażane kod Egatskih otoka^{30 31}.

²⁸ Punski ratovi// Vojna enciklopedija, svezak 7., str. 535.

²⁹ Hamilkar je bio rodonačelnik kartażanske obitelji zvane Barkidi, upravo prema Hamilkarovu nadimku: Barak (u latinskim izvorima navedeno kao "Barca"), to jest munja. Rođen oko 290. g. pr. Kr., Hamilkar je bio načelu stranke koja je podržavala rat do posljednje kapi krvi protiv Rima u oštroj polemici s Hanonom Velikim, koji je naprotiv tražio mir s Rimom predlažući širenje u Africi. Bio je vrlo sposoban general, dugo je držao u škripcu rimske snage. Ali, poražen u bitci kod Egatskih (lat. Aegates) otoka 241. g. pr. Kr., morao je pregovarati o miru, pokazavši tom prilikom da posjeduje i diplomatske kvalitete. Usmjerio je zatim rat na Hispaniju, stvorivši čvrsto zaleđe koje će kasnije njegovu sinu Hanibalu služiti kao baza u novoj ofenzivi protiv Rima. Hamilkar je poginuo u bitci u Hispaniji 229. godine pr. Kr./Hamilkar Barka// Vojna enciklopedija, svezak 3., str. 389.

³⁰ U prvom punskom ratu rimska flota od 200 kvinkverema blokirala je početkom 241. g. pr. Kr. Drepanu (Trapani) i Lilibeum. Pojava moćne protivnikove flote iznenadila je Kartażane, pa su hitno prikupili sve raspoložive brodove (oko 250, raznih tipova, sa neuvežbanom posadom) i pod zapovjedništvom Hanona uputili ih na Siciliju. Pošto je

Kartažani su morali kapitulirati. Hamilkar je ponudio konzulu Lutaciju mir i dobio ga pod ovim uvjetima: »Kartažani moraju napustiti cijelu Siciliju; ne smiju ratovati s Hijeronom – sa Sirakužanima ni s njihovim saveznicima; Kartažani moraju Rimljanima vratiti zarobljenike bez uvjeta; treba da plate u dvadeset godina dvije tisuće eubejskih talenata«. Te je uvjete postavio konzul Katul, a senat je prilikom njihova sankcioniranja rok za isplatu sveo na deset godina a sumu povisio na tri tisuće talenata i dopunio da Kartažani moraju napustiti sve otoke između Italije i Sicilije. »Pod tim uvjetima završio je rat za Siciliju između Rimljana i Kartažana koji je trajao dvadeset i četiri godine.« Budući da su izgubili rat, Kartažani su morali nekoliko godina voditi borbe kod kuće s pobunjenim plaćenicima kojima nisu mogli isplatiti dugovanja. Pobunjenicima su se pridružili i razni afrički starosjedioci koje su Kartažani pokorili. Pobunjenici su zauzeli gradove Hipon i Utiku i zadavali Kartažanima mnogo muke. Napokon su svladani. Rimljani su iskoristili neprilike Kartažana i zauzeli – ne bez borbi otoke Korziku i Sardiniju, stare kartažanske posjede. Sicilija, Korzika i Sardinija prvi su rimski posjedi izvan Italije. Rimljani su ih nazvali provincijama. Od 227. g. pr. Kr. Sicilijom je upravljao jedan, Korzikom i Sardinijom drugi rimski pretor kao namjesnik s jednogodišnjim mandatom. Na Siciliji je Hijeronu kao vjernom savezniku priznata vlast u Sirakuzi. Nisu dirani ni prijašnji sirakuški posjedi oko grada. Messana je dobila status italičkog grada »*sine suffragio*«. Inače, stanovništvo triju otoka samo je promijenilo gospodare. Narod je plaćao porez i vršio druge obveze prema Rimljanima kao što je prije činio prema Kartažanima.³²

blagovremeno doznao za pokret kartažanske flote, rimski konzul Gaj Lutacije Katul (*Gaius Lutacius Catulus*) ukrcao je na brodove odabrane abordažne posade i krenuo prema Egadima. Kartažani su dojedrili 10. ožujka ali, umjesto da iskoriste povoljan vjeter i jedreći probiju rimski borbeni poredak, smotali su jedra i u neurednom poretku zaveslali prema protivniku. Za to vrijeme rimska flota se postrojila u dvoredni borbeni poredak i istodobno napala kartažanske brodove, koji su stupali u borbu. Kartažani su pretrpjeli težak poraz – 50 brodova potopljenih, 70 zarobljenih, sa oko 10 000 ljudi, a ostali su digli jedra i pobjegli. Pobjedom kod Egada rimskoj floti je omogućeno osvajanje Lilibeuma i Drepane, što je okončalo rat./Egadska ostrva// Vojna enciklopedija, svezak 2., 615.

³¹ Punjski ratovi// Vojna enciklopedija, svezak 7., str. 535. -536.

³² Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, str. 315. -316.

3.4. PRILIKE U HISPANIJI PRIJE DRUGOG PUNSKOG RATA

Grčki izvori već u 6. i 5. St. pr. Kr. spominju iberska plemena. Kulturni razvoj toga mediteranskog naroda, koji je vjerojatno došao iz Afrike, uvijek je bio pod jakim utjecajem trgovačkih kolonija koje su na Iberskom poluotoku osnivali narodi istočnog Sredozemlja. Feničani su već u 11. st. pr. Kr. imali svoje naseobine u južnoj Španjolskoj (Cadiz, Malaga i dr.). Grci su svoje trgovačke kolonije (emporion) osnivali na istočnoj obali počevši od 6. st. pr. Kr. Iberska kultura ima sve crte visoke kulture. Pod grčkim i feničkim utjecajem nastaju sustavno građeni gradovi, a po grčkom alfabetu Iberi stvaraju samostalno pismo koje još nije odgonetnuto. Keltska plemena, koja prodiru u Španjolsku u 5. i 4. stoljeću, naseljavaju se na visoravni i stapaju se s domorocima u takozvane Keltibere. I oni su pod kulturnim utjecajem visoko razvijenih iberskih plemena koja žive na istočnoj obali.³³

Kartažani prebacuju svoje interesno područje u Španjolsku kako bi nadoknadili gubitak Sicilije i Sardinije i kako bi pomoću njezina prirodnog bogatstva naplatili poratna opterećanja.³⁴ Taj prodor u Hispaniju imao je davne prethodnike: od 6. st. pr. Kr., nasljeđujući postupno Feničane u trgovini i bogatstvu, Kartažani su zadobili i goleme kolonijalne posjede, posebno na području Tartesa, grada koji je zajedno s Menakom (lat. Maenace, kraj današnje Malage) i bogatom fokejskom kolonijom Masilijom (danas Marseille) uskoro osvojen. Ugovor sklopljen između Kartage i Rima 348. g. pr. Kr., kojim je Rimljanima zabranjeno trgovati s hispanijskim gradovima, pokazuje kako je kartažanska dominacija u Hispaniji već tada bila čvrsta. Ponovni prodor nakon Prvog punskog rata u izvorima je prikazan kao ponovna uspostava izgubljene prevlasti: vjerojatno zato što je možda došlo do nekog prevrata oko sredine 3. st. pr. Kr., možda istodono kada je Kartaga prolazila kritične trenutke tijekom rata.³⁵

Kartažanski prodor u Hispaniju (237. pr. Kr.) izvršen je pod vodstvom Hamilkara Barke, koji je unatoč protivljenju kartažanskog senata, dobio zapovjedništvo nad preostalim plaćenicima. Hamilkar je usmjerio rat prema područjima prebogatim rudnicima bakra i srebra, te

³³ Velika ilustrirana povijest svijeta, svezak 5., str. 2202

³⁴ Isto, str. 2202.

³⁵ Skupina autora, Povijest, svezak 3., str. 579. – 580.

prema područjima koja su nudila velike mogućnosti novačenja. Nakon pada Gada (*lat. Gades*, danas Cadiz), Hamilkar je napredovao u pravcu sjeveroistoka prema Masilii.

Masilija, koja se možda već od 236. g. pr. Kr. stavila pod zaštitu (*fides*) Rimljana, suočena s brzim napredovanjem Hamilkara 231.g., potaknula je svoje zaštitinike da pošalju Hamilkaru poslanstvo kako bi saznali koje su njegove namjere, ali Hamilkar je umirio rimsku zabrinutost odvrativši kako je jedini cilj njegove vojne akcije pribaviti kartažanskoj riznici sredstva kojima bi Rimu mogla platiti tešku odštetu za izgubljeni rat.³⁶

Nakon Hamilkarove pogibije 229. g. pr. Kr., naslijedio ga je njegov zet Hazdrubal. Na njegov poticaj je osnovana Nova Kartaga (danas Cartagena). Tada je već njegova vojska brojila više od 50.000 pješaka, 6000 konjanika i 200 slonova. Potaknuti ponovo od Masilije, Rimljani su 226. g. pr. Kr. sklopili ugovor s Hazdrubalom da Ebro (*lat. Iberus*) bude rijeka preko koje se ne smije razviti kartažanska ekspanzija.

Ali, puno južnije od Ebra nalazio se grad Sagunt, prijateljstvom vezan s Rimljanima preko Masalije, a upravo je na taj grad Hanibal, Hamilkarov sin koji je 221. g. pr. Kr. naslijedio Hazdrubala (kojeg je jedan galski plaćenik ubio zbog neke žene) na mjestu zapovjednika kartažanskih snaga, usmjerio svoje osvajačke ciljeve nakon što je u unutrašnjosti Hispanije, duž srednjeg toka Taga (*lat. Tagus*, danas Tejo) i Dura (*lat. Durus*, danas Duero), uspio podčiniti mnoga plemena Keltibera, naroda keltskog podrijetla, koji se preselio u Hispaniju između 9. i 6. st. pr. Kr..³⁷ Iako su redovi Hanibalove vojske bili ispunjeni pripadnicima raznih naroda, on ih je ipak svojom vojnom vještinom uspio zadržati zajedno.

Računajući, dakle, na uvježbanu i odanu vojsku, Hanibal, pravi ratni stroj, kojemu ju otac još kao djetetu bio usadio vječnu mržnju prema Rimljanima, vjerojatno je već kad je zaposjeo Sagunt imao plan grandioznog pohoda na Italiju preko Pirineja i Alpa, znajući dobro da će taj njegov ratni čin protiv grada prijatelja Rima, iako smješten južno od Ebra, neizbježno dovesti do novog sukoba.³⁸ Poslije pada Sagunta, nakon osmomjesečne opsade, Rimljani su poslali

³⁶ Skupina autora, Povijest, svezak 3., str. 581.- 582.

³⁷ Isto, str. 582. – 583.

³⁸ Isto, str. 583. – 584.

poslanstvo u Kartagu i zatražili Hanibalovo izručenje. Kartadžanski senat je odgodio odluku, i time potvrdio odluku rimskog poslanstva o objavi rata.

3.5. DRUGI PUNSKI RAT (218. – 201. g. pr. Kr.)

Nakon što je ojačao obranu u Hispaniji i Africi, Hanibal je pokrenuo svoju izvježbanu vojsku, koja je imala snažnu konjicu i pratnju od 37 slonova, u maršu od gotovo 1000 milja (oko 10 na dan), koji je zauvijek ostao upamćen u vojnoj povijesti. Njegov je plan bio grandiozan: pobuniti italske saveznike kako bi destabilizirao rimsku vlast i ponovo otvorio Tirensko more Kartadžanima za slobodnu plovidbu. Kako bi ostvario taj plan, bio je uvjeren da treba pokoriti Rim u Italiji, a taj cilj, nakon protjerivanja Kartage iz Tirenskog mora zbog čega je ostala bez vojnih luka, nije mogao postići drukčije nego kopnenim putem, prevaljivanjem velikog puta od Hispanije do Padske doline kako bi sa sjevera napao rimske snage.³⁹

Rimljani nisu imali nikakvu predstavu o kvalitetu punske vojske, ni o smjelim Hanibalovim planovima. Kako su osigurali prevlast na moru, držali su da se rat može odvijati samo u Španjolskoj i Africi, na teritoriju neprijatelja. Zato su dvije legije i 60 pentara, pod zapovjedništvom konzula Tiberija Sempronija Longa (*Tiberius Sempronius Longus*) uputili iz Lilibeuma u Afriku, a druge dvije sa 60 pentera iz oblasti Pize pod konzulom Publijem Kornelijem Scipionom⁴⁰ (*Publius Cornelius Scipio*), trebale su krenuti u Španjolsku. Ali, te

³⁹ Skupina autora, Povijest, svezak 3., str. 584.

⁴⁰ Obitelj Scipiona potječe od ogranka gena Kornelija. Dala je republici slavne generale i političare. Općenito pobornici politike obnove i otvaranja helenističkoj kulturi, Scipioni su početkom 2. st. pr. Kr. među tradicionalistima predvođenim Katonom imali žestoke protivnike. Među najstarijim predstavnicima obitelji ističe se lik Lucija Kornelija Scipiona Barbata, konzula 298. godine. Njegov sin Gnej Kornelije Scipion Asina bio je konzul 260. i 254. g. pr. Kr. kada je osvojio Panorm (Palermo). Njegov brat Lucije Kornelije Scipion, konzul 259. g., oduzeo je Kartadžanima Olbiju, Aleziju i druge pomorske baze na Korzici i Sardiniji. Gnej i Publije, sinovi prethodnika hrabrih generala, poginuli su u Hispaniji 211. godine. Publije je bio otac Afričkog Starijeg i Azijskog, od kojih je prvi dakeko najvažnija osoba iz te obitelji. Publije Kornelije Scipion zvan Afrički, rođen oko 235. g., borio se kao vrlo mlad protiv Hanibala kod Ticina i kod Kane. Godine 210. g. pr. Kr. izvanrednim je postupkom dobio prokonzulsko zapovjedništvo u Hispaniji. Konzul 205. g., iznio je plan premještanja rata u Afriku i 202. g. pobijedio je Hanibala kod Zame okončavši Drugi punski rat. Ponovno konzul 194. g. pr. Kr., potaknuo je i vodio zajedno s bratom Lucijem – zbog toga nazvanog Azijskim – ekspanziju na Istok kojom je, završivši bitkom kod Magnezije i mirom iz Apameje (188.g.), pribavio Rimu široko područje dominacije i golem plijen. Ali politički protivnici, uznemireni rastućim

Scipionove legije morale su biti upućene u sjevernu Italiju gdje su se pobunila galska plemena Boji i Insubri, vjerojatno, na Hanibalov poticaj. Scipion je zato morao prikupiti još dvije legije, što nije išlo bez gubitka u vremenu. Kada je ukrcao trupe, saznao je da je Hanibal prešao Pirineje. Tada je donio odluku da zajedno s prijateljskim keltskim plemenima napadne Hanibala u južnoj Galiji. Ali, kada je iz Mesalije (*Massilia* – Marsej), gdje se iskrcao, krenuo na sjever, Hanibal je, i pored snažnog otpora keltskih plemena, forsirao rijeku Rodanus (*Rhonadus* – Rona) i krenuo ka Alpama, u težnji da prije snijega prijeđe Alpe. Bilo je jasno da Hanibal namjerava upasti u Italiju. To je iz temelja poremetilo rimski ratni plan. Scipion je zato uputio brata Scipiona Kalva (*Gnaeus Cornelius Scipio Calvus*) s vojskom u Španjolsku, a sam se morem hitno vratio u sjevernu Italiju, u Cisalpinsku Galiju (*Gallia cisalpina*), gdje je stao na čelo dviju tamošnjih legija. U međuvremenu kartažanske brodove, koji su krenuli na zapadnu obalu Italije, raznijela je oluja, a napad na Lilibej završio je neuspjehom.⁴¹

Potkraj listopada Kartažani su, prešavši Alpe preko prijevoja Moncenisio ili preko onog Monginervo (stari put pretpovijesne trgovine, kojim je prema legendi prešao Heraklo došavši sa zapada iz Hispanije s Gerionovim govedima), izbili na Padsku ravnicu sa 30.000 pješaka, 6000 konjanika i 21 slonom (gubici su bili znatni, posebno zbog oštre zime) i vrlo su lako svladali Taurine, neprijatelje Insubra, koje su uporno pokušavali ugroziti.⁴²

Nakon prodora na rimski teritorij uslijedile su bitke kod Ticina (u jesen 218.) i Trebija (prosinac 218.), u kojima je Hanibal dotukao rimsku vojsku. Nakon spomenutih pobjeda Hanibal je među Galima regrutirao velik broj novih pješaka i konjanika, te krenuo prema jugu.

Novi konzuli 217. g. pr. Kr. postali su su Cnaeus Servilius Geminus i Gaius Flaminius. Te je godine Hanibal, prezimivši u Cisalpinskoj Galiji, prodro s vojskom u Etruriju. Posluživši

prestižem dvojice braće, pokrenuli su protiv njih kampanju zbog koje su umalo završili u zatvoru. Afrički je tada napustio Rim i umro je u Liternu 183. godine. Manje je poznat kraj Azijskog, kojem se gubi trag nakon 184. godine. Treba napokon spomenuti Publija Kornelija Scipiona zvanog Emilijan, koji je pripadao rodu Emilija prije nego što ga je posvojio jedan sin Afričkog. Bio je konzul 147. g. pr. Kr i dobio zapovjedništvo u afričkom pohodu koji je doveo do uništenja Kartage 146. g., za što je zavrjedio nadimak Afrički, ali uz dodatni pridjev Mlađi. Izabran je ponovo za konzula 134. g. te mu je povjeren rat protiv Numancije, posljednjeg središta otpora u Hispaniji koja je 133. g. bila okupirana i prisiljena na predaju zbog gladi./Scipion Afrikanac Mlađi Numantinac; Scipion Afrikanac Stariji// Vojna enciklopedija, svezak 8., str. 485.

⁴¹ Punski ratovi// Vojna enciklopedija, svezak 7., str. 536.

⁴² Skupina autora, Povijest, svezak 3., str. 586

se varkom (prešao preko močvara) uz velika stradanja svojih vojnika (on je izgubio oko) zaobišao je vojsku konzula Flaminija i žestoko je porazio kod Trazimenskog jezera⁴³ (kod Perusiuma – Perugia).⁴⁴

Hanibal je preko Apenina ušao u Umbriju, te uzduž jadranske obale u Apuliju. Upravo u tom trenutku strahujući za svoju sudbinu Rimljani su imenovali diktatorom Fabija Maksima – Quintus Fabius Maximus – i dali mu neograničenu moć. Fabije je sa svojom vojskom pratio Hanibala, odbijajući bilo koji sukob, nastojeći iscrpiti neprijatelja.

Zbog toga je dobio nadimak Cunctator – Oklijevalo.

Nakon prodora dalje na jug, te pljačkanja Kampanije, Hanibal se preko Apenina vratio u Apuliju. U jesen te godine (217. g. pr. Kr.), Fabiju je istekao diktatorski mandat. Za nove

⁴³ Poduzimajući pohod u Italiju, kartažanski vojskovođa Hanibal prešao je Alpe i sredinom rujna 218. g. pr. Kr. spustio se u ravnicu Eporodije (*Eporodia* – Ivreja, *Ivrea*), sa oko 28.000 pješaka i 6000 konjanika. Poslije poraza Rimljana na Ticinu i Trebiji, Hanibal je među Galima regrutirao još oko 14 000 pješaka i 4000 konjanika i pripremao pokret ka jugu. Da bi spriječila daljnji prodor Hanibala u srednju Italiju, rimska vojska (oko 4 legije) zatvorila je pravce koji su iz Cisalpinske Galije (*Gallia cisalpina*) preko Apenina vodili ka Rimu. Konzul Gaj Flaminije (*Gaius Flaminius*) postavio je dvije legije (oko 31 000 ljudi) kod Arcijuma (*Arretium* – Areco, *Arezzo*), a konzul Gnej Servilije Gemin (*Gnaeus Servilius Geminus*) dvije legije kod Arimiuma (Rimini) na jadranskoj obali. Uputivši dio snaga ka Ariminumu, Hanibal je u proljeće 217. g. pr. Kr. sa glavninom vojske prešao Apenine. Nakon četvodnevnog teškog marša močvarnom dolinom rijeke Arna koju su Rimljani smatrali neprohodnom, Hanibal je izbio do Fezula (*Faesula* – Fjezole, *Fiesole*), zatim neopaženo prošao pored logora Flaminija kod Arcijuma i nastavio pokret ka Peruziji (*Perusia* – Peruća, *Perugia*). Ne sačekavši dolazak Servilija, koji je krenuo prema Arcijumu, da zajednički napadnu kartažansku vojsku, Flaminije je krenuo za snagama Hanibala, koji se već kretao tjesnacem – sjevernom obalom Trazimena prema Peruziji. Pošto je utvrdio da je Flaminije pošao za njim, Hanibal je sve snage rasporedio u zasjedu na pošumljenim i strmim padinama iznad sjeverne obale Trazimena. Konjicu je postavio na desno krilo, kako bi na dani znak zatvorila ulaz u tjesnac, Gale, balearske strijelce i lako pješaštvo na centru, a Iberce i Afrikance na lijevo krilo, radi zatvaranja izlaza iz tjesnaca. Iz logora kod Trazimena, Flaminije je krenuo u zoru 27. VI. 217. Godine. Neometano je ušao u tjesnac i bez osiguranja i izviđanja nastavio pokret pored protivničkih zasjeda ka Peruziji. Kad se glavnina Rimljana približila izlazu iz tjesnaca, kartažanska vojska prešla je u napad sa svih strana. Opkoljena i zbijena na malom prostoru, bez mogućnosti manevriranja, rimska vojska bila je uništena za 3 sata. U bitci je poginuo konzul Flaminije sa 15 000 Rimljana, a 10 000 ih je zarobljeno. Hanibal je izgubio oko 1600 ljudi. Prethodnica Rimljana (oko 6000 ljudi), koja se probila ka Peruziji (prema nekim izvorima bila je i propuštena), kasnije je okružena i zarobljena. Ubrzo je Hanibal uništio i konjicu Servilija, koja je Flaminiju pošla u pomoć. Time je Hanibal otvorio sebi put u srednju i južnu Italiju./Trazimensko jezero// Vojna enciklopedija, svezak 10., str. 91.

⁴⁴ Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, str. 319.

konzule 216. g. pr. Kr. su izabrani Lucije Emilije Paul (*Lucius Aemilius Paullus*) i Gaj Terencije Varona (*Gaius Terentius Varro*). Tijekom njihova mandata došlo je do bitke kod Kane⁴⁵.

»*Vincere scis Hannibal, victoria uti nescis*⁴⁶«. Hanibala su njegovi najbliži nagovarali da iskoristi priliku i požuri se na Rim. Hanibal se nije usudio. U Hispaniji se tada rimska vojska uspješno borila; Kartaga je bila nezaštićena; u Italiji su Rimljani imali neograničene rezerve saveznika. Hanibal je predviđao preokret koji je nastupio.⁴⁷

Poslije bitke kod Kane, borbe s Hanibalom u Italiji nisu imale veliko značenja. Od 218. g. pr. Kr. Rimljani su uspješno ratovali u Hispaniji, na Siciliji su od 214. godine ratovali s Hanibalovim saveznicima, te su nakon trogodišnje opsade zauzeli Sirakuzu (211. G. pr. Kr.). Rimljani su potukli i kartažanske saveznike na Sardiniji, te na istočnoj obali Jadrana Filipa V. Makedonskog, Hanibalova saveznika. Hanibal, tijekom pustošenja po južnoj Italiji, nije nikako mogao prisiliti Rimljane na otvorenu bitku, poput one kod Kane.

Kampanska je Kapua prišla na njegovu stranu. Zbog toga su je kasnije Rimljani teško kaznili. Tako je bilo i s grčkim Tarentom.⁴⁸

»*Hannibal ad portas*« u strahu su govorili građani Rima nakon bitke kod Kane. Hanibal je taj pohod izveo tek 211. g.pr. Kr. i to samo demonstrativno, došavši i ulogorivši se »tri tisuće koraka od grada«, a zatim se povukao.⁴⁹

Od 210. do 206. g. pr. Kr. Rimljani su postigli velike vojničke uspjehe u Hispaniji. Ondje je mladi Publius Cornelius Scipio, kasniji »Afrički«, zauzeo glavnu kartažansku bazu Carthago

⁴⁵ Klasičan je Polibijev i Livijev opis bitke kod Kane. Osamdeset tisuća rimskih pješaka – što građana, što saveznika, šest tisuća konjanika – jedna trećina Rimljana, dvije saveznika. Na kartažanskoj strani bilo je četrdeset tisuća pješaka i deset tisuća konjanika. Zna se kako su konzuli Emilij i Terencij rasporedili svoju vojsku, kako je Hanibal svoju. Zna se naoružanje i tijek borbe. Na jednoj strani usklađeni redovi Rimljana i saveznika, na drugoj šarenilo Numidana i drugih Afrikanaca, pa Balearaca, Hispanaca, Gala, itd. U bitci kod Kane Rimljani su strahovito poraženi. Poginulo je sedamdeset tisuća rimskih vojnika, s njima i konzul Emilij Paul. Konzul Terencij spasio se bijegom. Osim konzula Emilija poginulo je – važno za analiste – osamdeset senatora, dva kvestora, dvadeset i jedan vojnički tribun, mnogo bivših konzula, pretora i edila. To je bio crni dan, »*dies ater*«, za Rimljane.

⁴⁶ Ti, Hanibale znaš dobiti bitku, ali je ne znaš iskoristiti.

⁴⁷ Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, str. 320.

⁴⁸ Isto, str. 320.

⁴⁹ Isto

Nova (209. g.) i dočepao se golema plijena, pored ostalog velike količine zlata, srebra i bakra. Do 206. g. Kartažani su potisnuti gotovo sa svih hispanjskih posjeda, čak iz Gadesa. Rimljane su pomagali Iberi.⁵⁰

U međuvremenu u Italiji su se vodile beznačajne borbe. Znamenit je poraz Kartažana kod Metaura⁵¹ 207. g. pr. Kr., blizu Ankone. Hanibalu je u pomoć pohrlio brat Hazdrubal s vojskom iz Hispanije, no doživio je težak poraz kod Picenuma.

»Vidim sudbinu Kartage«, bolno je rekao Hanibal kad mu je bačena bratova glava u logor.⁵²

Bitka kod Metaura, najvažnija poslije bitke kod Kane, odlučila je rat. Rim je uspješno odolijevao pustošenjima Hanibalove vojske, a sam Hanibal nije bio dovoljno jak da Rimu zada

⁵⁰ Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, str. 321.

⁵¹ Metaur (l. Metaurus, ital. Metauro) rijeka u Italiji između Ankone i Riminija, na kojoj su rimski konzul Marko Livije Salinator (*Marcus Livius Salinator*) i Gaj Klaudije Nero (*Gaius Claudius Nero*), u drugom punskom ratu, lipnja ili srpnja 207. g., potukli Hazdrubala Barku, koji je s glavninom kartažanske vojske prešao iz Španjolske preko Alpa u Italiju da bi se spojio sa Hanibalom Barkom. Pošto je saznao za Hazdrubalov pokret, Salinator se sa dvjema legijama postavio kod Narnije (*Narnia* – Narni), a pretor Porcije Licin (*Porcius Licinus*) s drugim dvjema kod rijeke Ariminuma (Rimini). Kada je otkriven pravac pokreta kartažanske vojske, Salinator i Licin su odlučili da kod Sene Galike (Senigalija, *Senigallia*) prime bitku. U međuvremenu je Hanibal, praćen snagama konzula Nera, krenuo u susret svom bratu Hazdrubalu iz južne Italije do Kanuzijuma (*Canusium* – Kanoza di Pulja, *Canosa di Puglia*). Kada je saznao od uhvaćenih kurira kako Hazdrubal predlaže bratu susret u Umbriji (*Umbria*), Nero je kod Kanuzijuma obustavio pokret za Hanibalom i bez odobrenja Senata krenuo sa 6000 pešaka i 1000 konjanika forsiranim maršem na sjever za Senu Galiku, gde se spojio sa tamošnjim rimskim snagama. Tu je sada bilo oko 40 000 Rimljana prema 20 000 Kartažana. Kako je uvidio da se ne može probiti obalnim putem, Hazdrubal je, izbjegavajući bitku namjeravao krenuti putem Via Flaminija (*Via Flaminia*) ali rimski konzuli, riješeni putem da mu nametnu bitku prije spajanja s bratom, pođu za njim i prinude ga na bitku. Bojište se ne može točno odrediti, niti se može utvrditi na kojoj obali Metaura se bitka odigrala. Hasdrubal je svoje lijevo krilo naslonio na strm greben gdje je postavio Gale, a sa Španjalcima, pred koje je stavio svojih 10 slonova, napao je lijevo krilo Rimljana pod Salinatorom. Suočen sa tolikom nadmoćnošću, bitku je morao riješiti samo ofanzivno. Ona je bila dugo u ravnoteži. Kako nije mogao prema strmom grebenu angažirati desno rimsko krilo kojim je zapovijedao, Nero je dijelom trupa krenuo iza svog centra, obišao desno krilo protivnika, i napao ga bočno. U potpunom porazu Hazdrubal je poginuo kao borac. Nerova inicijativa je, prema sačuvanim svjedočanstvima, svojom jasnoćom, izvođenjem i efikasnošću, najmarkantniji strategijski manevar do tada zabilježen. Na Metauru su Rimljani prvi put pobijedili Kartažane u uređenoj bitci. Bio je to prijelomni događaj u drugom punskom ratu./Metaur// Vojna enciklopedija, svezak 5., str. 427. – 428.

⁵² Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, str. 321.

posljednji udarac. Rimu je preostalo samo da izabere povoljno mjesto gdje će Kartadžanima zadati odlučujući udarac.

Rat su Rimljani dobili već 204. Godine. Pitanje je bilo kako ga dovršiti: da li napasti Hanibala ili neposredno Kartagu. Mišljenja su u Rimu bila podijeljena. Prevladalo je drugo, koje je zastupao Publije Kornelije Scipion Afrički Stariji. On je iz Lilibeja krenuo u proljeće 204. g. pr. Kr. s oko 25 000 ljudi, ukrcanih navodno, na 400 transportnih brodova s osiguranjem od 40 pentera, i iskrao se blizu Utike (*Utica*) koju je opsjeo. Na stranu Rimljana prešao je numidski kralj Masinisa s lakom numidskom konjicom, a na strani Kartadžana bio je Sifaks iz zapadne Numidije. Hasdrubal⁵³ i Sifaks deblokirali su Utiku i primorali Scipiona da se povuče na stjenoviti poluotok, gdje je zimu proveo u teškim uvjetima. U proljeće 203. g. pr. Kr. Scipion je noćnim prepadom razbio Hasdrubala i Sifaksa, i ponovo opsjeo Utiku. U savezu sa Masinisom, Scipion je nanio poraz kartažansko-numidijskim snagama u gornjem toku rijeke Bagrade u sjevernoj Africi. U jesen 203. g. pr. Kr. Kartaga je zatražila mir. Scipionovi uvjeti su bili teški, ali prihvatljivi u takvoj situaciji. Njih je već potvrdio rimski Senat i narod, ali je Kartaga ohrabrena dolaskom vojske Magona i Hanibala iz Italije, ponovno nastavila rat. Međutim, sve to ništa nije pomoglo. Magon je umro na putu, a Hanibal je potučen kod Zame⁵⁴ 202. g. pr. Kr., gdje je najzad riješen rat.⁵⁵

⁵³ Ovdje se prvi put javlja jedna nepravilnost, jer svi izvori osim Vojne enciklopedije navode da je Hanibalov brat, Hasdrubal poginuo u bitci kod Metaura (207. g. pr. Kr.). U Vojnoj enciklopediji pod natuknicom Punske ratovi spominje se Hasdrubal i na nakon bitke kod Metaura, dok se pod natuknicom Metaur navodi da je poginuo kod Metaura.

⁵⁴ Zama, antički grad u s. Africi, oko 140 km jz. od Kartage kod kojeg je u listopadu 202. u Drugom punskom ratu 218. – 201. vođena bitka između rimske i kartažanske vojske. Poslije poraza kartažansko-numidijskih snaga u gornjem toku rijeke Bagrade (*Bagradas* – Medžerda, *Megerda*) Kartaga je u jesen 203. godine zatražila mir. Međutim, zbog teških uvjeta mira, a ohrabrena dolaskom vojske Magona (Μάγων) i Hanibala Barke iz Italije, Kartaga je nastavila rat. U težnji da nanese odsudan poraz kartažanskoj vojsci, rimski vojskovođa Scipion Afrički Stariji navukao je Hanibala na ravnicu gdje je rimska i laka numidijska konjica mogla doći do punog izražaja. Na strani Rimljana nalazio se i numidijski kralj Masinisa sa 6000 pešaka i 4000 konjanika. Pred početak bitke Scipion je imao oko 34 000 pješaka i 6000 konjanika, a Hanibal oko 48 000 pješaka, 2000-3000 konjanika i 20 slonova. Scipion je u prvu liniju stavio manipule hastata (najmlađe), u drugu, na nešto većem odstojanju, manipule principa (srednje), a u treću trijara (najstarija godišta). Manipule je postavio jedne iza drugih, kako bi napravio prolaze za slonove. Laku pješadiju (velite) rasporedio je između manipula hastate. Rimsku konjicu pod Gajom Majorom Lelijem (*Gaius Laelius Maior*) postavio je na lijevo, a numidijsku konjicu pod Masinisom na desno krilo. Hanibal je svoj borbeni poredak formirao, također, u tri linije: u prvu je postavio najamnike, u drugu kartažansku miliciju i

U bitci kod Zame Rimljani porazili Hanibala prvi put u velikoj bitci.

Kartažani su kapitulirali i tražili mir. Rimljani su im nametnuli teške mirovne uvjete od kojih su glavni: Kartažani moraju napustiti sve posjede stečene u ratu – Hispaniju, moraju priznati numidskom kralju Masinisi pogranična sporna područja; moraju u pedeset godina isplatiti Rimljanima ratnu kontribuciju od deset tisuća talenata; moraju predati Rimljanima sve ratne brodove osim deset trirema i sve slonove, a ne smiju nabavljati druge; vratiti zarobljenike; izdržavati rimsku vojsku dok je u Africi itd. Jedna je od zabrana – obveza: ne upuštati se u ratne sukobe ni s kim bez odobrenja Rimljana.⁵⁶

3.6. PRILIKE U KARTAGI PRIJE TREĆEG PUNSKOG RATA

Strahote proživljene u Rimu i Italiji tijekom hanibalskog rata ostale su tako živo u sjećanju da su idućih godina i najmanje naznake oporavka Kartage stavljale u stanje uzbune rimski senat, a posebno ako bi bilo razloga za sumnju u postojanje tajnih ugovora između punskih gradova i trenutnih neprijatelja, na helenističkom istoku ili u Hispaniji. Ali Kartažani su dobro pazili da ne daju povoda za pritužbe ili intervencije, poštujući pažljivo dogovore i plaćajući uredno odštetu. Kada je 195. g. Hanibal, vrativši se na vlast kao *safet*, pokušao provesti reformu države kako bi povećao fiskalne prihode, protivnička stranka ga je odmah prijavila

afričko pješaštvo, a u treću svoje veteran iz Italije; konjica je bila na krilima, dok su slonovi postavljeni ispred borbenog poretka. Bitka se vodila u četiri faze. U prvoj fazi Kartažani su izvršili napad slonovima. Uplašeni vikom, umjesto da napadnu rimske manipule, oni su ušli u međuprostore gdje su ih strijelama napali veliti i natjerali da se u neredu vrate, čime su stvorili pomutnju kod kartažanskog pješaštva i konjice. U drugoj fazi sukobile su se protivničke konjice. Jačoj rimskoj konjici uspjelo je potisnuti kartažansku. U trećoj fazi sudarile su se falange pješaštva. Hanibal je pokušao izvesti manevar sličan onom kod Kane, pa je uputio svoje veteran na bokove rimskog borbenog poretka, što je učinio i Scipion, angažirajući principe i trijare. Zbog toga je bitka nastavljena frontalnom borbom kao što je i počela. U tom sudaru Kartažani su imali više uspjeha. Ali, u četvrtoj fazi bitke rimska konjica vratila se iz potjere, i iz pozadine napala kartažanski borbeni poredak. Time je riješila bitku u korist Rimljana. Podaci o obostranim gubicima su nepouzdana i pretjerana. Prema Polibiju, Kartažani su izgubili 20 000 vojnika, isto toliko je zarobljeno, dok su Rimljani izgubili oko 1500 vojnika. Porazom kod Zame završen je drugi punski rat. Kartaga je, pored ostalog, izgubila sve afričke posjede, skoro cijelu flotu, platila veliku ratnu odštetu i prestala biti nezavisna država./Zama// Vojna enciklopedija, svezak 10., str. 647. – 648.

⁵⁵ Punski ratovi// Vojna enciklopedija, svezak 7., str. 537.

⁵⁶ Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, str. 321.

Rimu i on je morao pobjeći na istok.⁵⁷ Hanibal je optužen da je zajedno s sirijskim kraljem Antiohom III. pripremao rat protiv Rima. Kako se nije htio predat Rimljanima, napustio je Kartagu i sklonio se kod Antioha. Daljna sudbina, jednog od najvećih vojskovođa antike ostala nam je nepoznata.

Odnose je poremetilo ponašanje Mazinise. Numidski kralj kontrolirao je tada golema područja od Atlantika do Kirenaike. Prisilivši vođe različitih naroda da se odreknu svojih kraljevstava, provodio je korjenite društvene i ekonomske promjene povećavajući ono malo već postojećih gradova kao Citru (danas Constantineu Alžiru). Naravno, stvorio je vojsku i opremio flotu te poticao trgovinu. Mazinisin je cilj bio pretvoriti Numidiju u veliku državu oblikovanu prema modelu helenističkih monarhija.⁵⁸

S vremenom je Mazinis počeo iskorištavati uredbu mira iz 201. g. pr. Kr., po kojoj Kartaga nije smjela ni sa kim ratovati bez dopuštenja rimskog Senata, te je počeo napadati granična područja Kartage. Sama Kartaga se obraćala Rimu za intervenciju, no Rim je uvijek davao za pravo Mazinisu, što je za Kartazane stvorilo nepovoljan položaj.

U međuvremenu je u Rimu došlo do uverenja da Kartagu treba uništiti kako bi se isključila njena trgovačka konkurencija i dobila bogata zemlja za kolonizaciju rimskih seljaka. Marko Porcije Katon, svaki svoj govor u Senatu završavao je zahtjevom da Kartagu treba uništiti (*Ceterum censeo Carthaginem esse deleendam*⁵⁹).⁶⁰

3.7. TREĆI PUNSKI RAT (149. – 146. g. pr. Kr.)

Kako se nije mogla dogovoriti s Numidijom, Kartaga je (150. g. pr. Kr.) opremila vojsku od 50.000 ljudi i napala Mazinisa, no izgubila je bitku zbog neuvježbanosti svoje vojske. Rim je odmah reagirao na povredu ugovora, no isto tako nije htio da Mazinisa prisvoji kartažanska područja, i tako stvorio moćno carstvo na sjeveru Afrike.

⁵⁷ Skupina autora, Povijest, svezak 3., str. 621.

⁵⁸ Isto, str. 622.

⁵⁹ Što se ostalog tiče, smatram da Kartaginu treba razoriti.

⁶⁰ Punski ratovi// Vojna enciklopedija, svezak 7., str. 538.

Zbog toga su se u Rimu 149. g. pr. Kr. odlučili za rat do posljednje kapi krvi protiv stoljetnog rivala i nije vrijedilo što su se Kartažani, shvativši što znači dolazak dvaju konzula sa Sicilije u Afriku, požurili kapitulirati stavljajući se pod rimski *fides* i poslali kao taoce 300 djece iz najuglednijih obitelji. Senat je dao naputke da se grad uništi jednom zauvijek, kao što je nemilosrdno nalagala logika velike sile. I uistinu, konzuli su nakon što su na prijevaru uspjeli zaplijeniti sve oružje (200.000) i ratne naprave (2000 katapulta), zapovjedili stanovništvu da se udalji iz grada i da se smjesti 15 km daleko u zaleđe, dakle daleko od mora gdje je bio glavni izvor kartažanskog prosperiteta. Uz nadljudski napor Kartažani su se zatvorili unutar teških zidina svoga grada koji se, s oko 300.000 stanovnika, pretvorio u veliki arsenal (dnevno se proizvodilo 300 mačeva, 500 kopalja, 140 štitova, 1000 izbačaja za katapulte).⁶¹

Mnogi povjesničari tvrde, da je Treći punski rat, zapravo jedna velika bitka za Kartagu, jer većina navodi da je tijekom cijelog rata (149. – 146. g. Pr. kr.) trajala opsada Kartage, iako ne izravno. Dok su stezali obruč oko Kartage, Rimljani su zauzimali okolne gradove i tako prekidali opskrbne linije Kartage. Postavljanjem Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Mlađeg za konzula, 147. godine, uslijedio je završni udarac.

Do proljeća 146. g. izgladnjeli grad bio je na izmaku svojih snaga. Ipak, kada je već bila probijena obrambena linija, trebalo je još šest dana uličnih borbi od kuće do kuće da se svlada otpor. Sedmoga dana predala se citadela.⁶²

Kartaga je »razorena«, poharana i spaljena, a stanovništvo prodano. Gradsko je zemljište »uzorano, »proketo«.⁶³

50.000 preživjelih, većinom žena i djece, pretvoreni su u roblje. Okolna područja postala su *ager publicus*, dijelom ostavljeni libijskim seljacima uz plaćanje danka, dijelom prepušteni Rimljanima i Italicima uz plaćanje zakupa. Teritorij kartažanske države u svojoj cjelini, odvojen od Numidije prokopom (buduća *Fossa Regia*), otad je činio novu rimsku provinciju u Africi.⁶⁴

⁶¹ Skupina autora, Povijest, svezak 3., str. 622.

⁶² Punski ratovi// Vojna enciklopedija, svezak 7., str. 538.

⁶³ Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, str. 327.

⁶⁴ Skupina autora, Povijest, svezak 3., str. 623.

Punskim ratovima započinje ekspanzija Rima van granica Apeninskog poluotoka.
Punskim ratovima Rim postaje svjetska sila.

3.8. POPIS LITERATURE

1. Drvo znanja, godina IX., Broj 88, Kartaga – Hanibalova domovina
2. Liberati, Anna Maria; Bourbon Fabio. Drevni Rim: povijest civilizacije koja je vladala svijetom, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000.
3. Lisičar, Petar. Grci i Rimljani, Školska knjiga, Zagreb 1971.
4. Skupina autora, Povijest svijeta od početka do danas, 2. izdanje Naprijed, Zagreb 1990.
5. Skupina autora, Povijest, svezak 3., biblioteka Jutarnjeg lista
6. Velika ilustrirana povijest svijeta, svezak 5., Otokar Keršovani, Rijeka 1974.
7. Vojna enciklopedija, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, svezak 1., Beograd 1970. – 1975
8. Vojna enciklopedija, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, svezak 2., Beograd 1970. – 1975
9. Vojna enciklopedija, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, svezak 3., Beograd 1970. – 1975
10. Vojna enciklopedija, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, svezak 4., Beograd 1970. – 1975
11. Vojna enciklopedija, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, svezak 5., Beograd 1970. – 1975
12. Vojna enciklopedija, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, svezak 7., Beograd 1970. – 1975
13. Vojna enciklopedija, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, svezak 8., Beograd 1970. – 1975
14. Vojna enciklopedija, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, svezak 10., Beograd 1970. – 1975